

A visszavándorlás és az identitásváltozás kapcsolatának vizsgálata a hazatérő magyarok példáján

The Analysis of Connection Between Return Migration and Identity Change in the Case of Hungarian Repatriates

Hegedűs Gábor

Szegedi Tudományegyetem
E-mail: hegedusg@geo.u-szeged.hu

Lados Gábor

Szegedi Tudományegyetem
E-mail: ladosg@geo.u-szeged.hu

Tanulmányunkban a Magyarországra visszatérők jellemzőit vizsgáltuk, különös tekintettel identitásváltozásuk kivándorlás előtti, alatti és a visszatérés utáni folyamatára. Az identitásváltozást kevés kutatás vizsgálta a magyar visszatérők esetében. Elemzési keretünk Sussman kulturálisidentitás-változási modellje volt, melynek alapján a magyar visszatérőket is négy csoportba soroltuk. Az első, az affirmatív csoport tagjai, többségben alacsonyan képzetek, a célországban nem tudtak beilleszkedni, visszatérve viszont könnyebben visszailleszkedtek. A második és a harmadik, azaz a szubtraktív és az additív csoport tagjai nagyobb mértékben illeszkedtek be a fogadó országba. Az anyaországhoz azonban már kevésbé ragaszkodtak, mint az affirmatív csoport tagjai, ami különböző visszailleszkedési konfliktusokat jelentett számukra. A negyedik, a globális identitású csoport tagjainak visszailleszkedése viszonylag könnyű volt. Az identitásváltozás említett különbözőségeit, az egyes csoportok eltérő igényeit a visszavándorlási programokban és intézkedésekben célszerű lenne az eddigieknél nagyobb mértékben figyelembe venni.

Kulcsszavak:

elvándorlás,
visszavándorlás,
Magyarország,
identitásváltozás,
visszavándorlási programok

The authors of this paper analysed characteristics of repatriates returning to Hungary with special regard to the process of identity change before, during and after remigration. Up till now only few researches looked into the identity change of Hungarian repatriates. The analysis was carried out on the basis of Sussman's cultural identity change model, Hungarian repatriates were listed into four groups. The members of the first, affirmative group were mainly less skilled persons, who could not integrate into the host country, but their reintegration after their return home ran smoother. The integration of the second and third groups: the subtractive and the additive groups to the host society was of greater extent, however, they were less insistent on the home country than the affirmative returnees, which caused several conflicts during their reintegration. Reintegration of the fourth group, the global identity shifters was relatively simple. Differences of reintegration and identity change of different groups of repatriates should be more taken into consideration in special programmes and initiatives that support repatriation.

Keywords:

emigration,
return migration,
change of identity,
repatriation programmes,
Hungary

Beküldve: 2017. március 31.

Elfogadva: 2017. július 01.

Bevezetés

Világszerte, így Kelet-Közép-Európában és Magyarországon is egyre súlyosabb problémát jelent a munkaerő fejlettebb országokba történő elvándorlása, illetve elcsábítása, amit a szakirodalom többnyire agyelszívásnak (brain drain) nevez (Glaser–Habers 1974, Nadler et al. 2016). Bár Európában a visszavándorlás jelenségének történelmi hagyományai és hullámai vannak, a folyamat tömeges méreteket Kelet-Közép-Európa államainak európai uniós csatlakozása és a fejlettebb európai uniós tagállamok munkaerőpiacainak megnyitása után öltött (Salt 2003, Fassmann et al. 2014). A szabad munkaerő-áramlás következtében Kelet-Közép-Európából jelentős (összességében milliós nagyságrendű) tömegek vándoroltak el az unió 2004-es

bővítése óta, ami a magyar népességet is egyre inkább érintette/érinti (Egedy–Kovács 2011, Boros et al. 2013). A jelenség súlyos, összetett problémává vált – többek között – a magasan képzett munkaerő (például a kutatók, az orvosok vagy az informatikusok) elvándorlásával összefüggésben (Boros–Pál 2016). Arra is van példa, hogy a visszatérők ismételten, akár többször is oda- és visszavándorolnak, amit úgynevezett cirkulációs vándorlásként lehet értelmezni (Illés 2015, Gellér-Lukács et al. 2016). A különböző, önkéntes vándorlási folyamatban részt vevők mobilitása – a nemzetközi társadalmi és gazdasági átalakulást követően, a nemzetközi hálózatokba való beágyazottságuk, egyre gyakoribbá váló többszörös állampolgárságuk révén – növekszik (például a nemzetközi vállalatoknál foglalkoztatott vezetőgárdával vagy a transznacionális jellegű családregyesítés különböző vándorlásaival összefüggésben, Salt 2003, Conway–Potter 2009, Sussman 2011, Illés–Kincses 2012).

Az említett, összetett vándorlási jelenség és az azt kiváltó tényezők tekintetében az érintett EU-tagállamok döntéshozói egyelőre kisebb mértékben működnek együtt (Hegedűs–Lados 2015, Kálmán 2016), mint az Európát érintő migrációs válsággal kapcsolatosan (Kocsis et al. 2016). Az agyelszívás problémáját kezdetben csak nehezen ellensúlyozható, szükségszerű folyamatnak tekintették. Ütemének gyorsulásával azonban az érintett államok érdekelttette váltak abban, hogy szakpolitikák segítségével megakadályozzák, és a külföldi munkavállalást követően visszacsábítsák az elvándorolókat. Ennek ellenére a különböző visszavándorlási stratégiákkal viszonylag kevés kutatás foglalkozott (Blaskó–Fazekas 2016, Boros–Hegedűs 2016). Tanulmányunk fő célkitűzése annak bemutatása, hogy a különböző munkatapasztalattal, készségekkel és tudással visszatérő magyarországi kivándorlók milyen identitásváltozáson mennek keresztül kivándorlásuk előtt, alatt és hazatérésük után.

Fő kérdésünk, hogy milyen identitásváltozás mutatható ki a különböző vándorlási fázisok hatására a visszatérők körében? További kérdésünk, hogy a családi állapot, a külföldi munka típusa és az iskolai végzettség hogyan befolyásolják az identitásváltozási folyamatot és a visszatérést? Kutatásunkban feldolgoztuk a témában rendelkezésre álló külföldi és hazai irodalmat. A statisztikai elemzés keretében egy online kérdőíves (Re-Turn) vizsgálat eredményeit hasonlítottuk össze, különös tekintettel Magyarországra, Csehországra, Lengyelországra és Szlovéniára. Az elvándorlók visszatérését és az ezzel kapcsolatos identitásváltozást mélyinterjúk segítségével is vizsgáltuk. Összesen 48 mélyinterjút készítettünk olyan magasan, illetve részben alacsonyan képzett visszatérőkkel, akik 1–7 éves külföldi tartózkodás után, 2012 és 2015 között tértek vissza. Az interjúalanyok kiválasztására a hólabda módszer¹ alkalmaztuk. Az általunk végzett kvalitatív kutatás mintájának nagysága alapján csak

¹ A hólabda módszer: néhány véletlenszerűen kiválasztott, vagy kvantitatív kutatásból ismert személyt kiindulópontként használtuk, és az ő ismerőseivel, majd azok ismerőseivel bővítettük a kört. (A módszer lényege a személyes ajánlás.)

hozzávetőleges következtetések vonhatók le. Értelmezésünkben a visszatérés alapvetően pozitív jelenség, ugyanis a tőke-, a tudás- és a szociális transzfer révén jelentős mértékben hozzájárul az anyaország fejlődéséhez (Klein-Hitpaß 2016).

A visszavándorlás fogalma és elméleti megközelítése

A szakirodalmi feldolgozás eredményei alapján a vándorlások vizsgálatán belül a visszavándorlás tudományos kutatása az 1980-as évektől vált jelentőssé (Glaser–Habers 1974, Gmelch 1980, Cassarino 2004, Van Houte–Davids 2008, De Haas 2010, Nadler et al. 2016). Hazánkban ez idáig a társadalomföldrajz elsősorban a kivándorlást vizsgálta, a visszavándorlással, illetve annak gyakorlati hasznosításával azonban kevésbé foglalkozott (L. Rédei 2007, Illés 2009, Boros et al. 2013, Kovács et al. 2013, Lados–Hegedűs 2016).

A visszavándorlás jelenségét sokféleképpen definiálják, és több, egymástól jelentősen eltérő elmélet keretében értelmezik (Gmelch 1980, SOPEMI 2008, Van Houte–Davids 2008, Sussman 2011, Boros et al. 2013). A folyamatot a külföldön tartózkodás időtartama, a földrajzi hely, az elvándorlás és a hazatérés okai/motivációi alapján egyaránt lehet értelmezni. A vándorlási folyamat által összekapcsolt két terület közötti földrajzi és kulturális távolság, a megszerzett anyagi és emberi tőke, illetve a visszatérés hatásai ugyancsak szerepet játszhatnak (Cassarino 2004). A visszatérők fogalmát szintén többféleképpen lehet értelmezni. Tanulmányunkban visszatérőkön a 15 évesnél idősebb, nemzetközi vándorlóként szülőhazájába önként – nem kikényszerített módon – visszatérő, gazdaságilag aktív korú népességet értjük. A szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a kivándorlókhöz és diaszpóráikhoz (Sinatti–Horst 2014, Sik–Szeitl 2016) hasonlóan a visszatérőket téves egységes társadalmi csoportnak tekinteni (Van Houte–Davids 2008). A visszavándorlókat visszatérő kivándorlóknak is nevezik, és mind a kivándorlás, mind a visszavándorlás az érintett sokaságokon belül szelektív jellegű (Horváth 2016).

A visszavándorlás hatásait, a visszavándorlás és az anyaországok fejlesztésének kapcsolatát az adott kornak megfelelően és részben eltérően ítéli meg a szakirodalom, hasonlóan az egyes államok kapcsolódó szakpolitikáihoz (Cassarino 2004, Rédei 2007, Van Houte–Davids 2008, De Haas 2010, Bodnár–Szabó 2014). A visszavándorlás többféle hatást fejt ki, amelyek makroszinten az adott téregységtől (országtól, régiótól, településtől), mikroszinten az adott egyéntől vagy családtól függően sokféle módon értelmezhetők (Boros et al. 2013). Az általunk pozitívként értelmezett általános hatások közé tartoznak például a külföldön szerzett anyagi, szellemi és kapcsolati tőke munkaerőpiaci hasznosítása, a hazautalások, a modernizációhoz innovációk, technológiai újítások formájában való hozzájárulás és a társadalom tagjai közötti bizalom építése (Rédei 2007, SOPEMI 2008, Klein-Hitpaß 2016). Megítélésünk szerint a visszatérőket negatív hatások is érhetik. A visszatérők például nehezen tudnak szülőföldjük társadalmába és gazdaságába visszailleszkedni, anyagi jólé-

tük, „sikertörténetük” pedig irigységet kelthet az otthonmaradóknak. Ezek a tényezők is kiválthatják a cirkulációs vándorlást, továbbá újabb csoportok kivándorlását is előidézhetik (Gmelch 1980, SOPEMI 2008, Van Houte–Davids 2008).

A visszavándorlással kapcsolatos elméleteket többféleképpen lehet csoportosítani (Cassarino 2004, Lados et al. 2013, Smoliner et al. 2013). A vándorlási elméletek többsége olyan kérdésekre keresi a választ, mint például a kivándorlási döntés, annak motivációi, a szociális hálózatok alakulása, a külföldi és az anyaország közötti kapcsolatok megléte vagy hiánya, illetve a külföldön megszerzett tőke mobilitása. Külföldi környezetben sokféle hatással kell számolni, amelyek befolyásolhatják az egyének döntéseit, szokásait és identitását. A vándorlási elméletek viszont kevesebb figyelmet fordítanak a vándorlók személyére, identitásukra és annak változására (Sinatti–Horst 2014), ugyanis hosszabb ideje folyamatosan, változatlanul létezőnek tekintik e rendkívül összetett tényezőt és folyamatot. Az identitás és az identitásváltozás azonban jelentős hatással lehet az egyén jövőbeli vándorlási döntéseire (Berry 1997, Van Houte–Davids 2008, Sussman 2011). A vándorlási döntéseknél a kivándorlás és a visszatérés sikerességét befolyásoló tényezőkből az egyéni felkészültség és a megtervezettség kulcsfontosságú (Cassarino 2004). Empirikus kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a kivándorlók és a visszatérők többsége különböző tudatossággal ugyan, de igyekezett felkészülni a vándorlási döntéseire és megtervezni azokat.

Egyes elméletek a visszatérők (tudományos szempontból nem könnyen mérhető, valamint sokféle módon definiálható) identitását és identitásváltozását vizsgálták (Berry 1997, Sussman 2011). Sussman (2011) interdiszciplináris, szociálpszichológiai megközelítése az identitásváltozást a visszatérés szemszögéből elemzi. Az általa kidolgozott kulturálisidentitás-változási modell figyelembe veszi az egyén kulturális hovatartozásának erősségét a kivándorlás előtt, valamint annak változásait az elvándorlás és a hazatérés időtartama során. A modell központi eleme, hogy az egyén mennyire rugalmasan alkalmazkodik a befogadó ország kultúrájához, valamint saját identitását tekintve milyen mértékben határolódik el az új környezetétől, és erősíti meg az anyaországgal kapcsolatos identitástudatát. Ez az elméleti konstrukció hozzájárulhat a visszatérőkben lejátszódó változások megértéséhez, és annak alapján a megfelelő csoportok lehatárolásához. A modell segítségével a visszatérők jövőbeli vándorlási döntéseire is következtetni lehet, vagyis milyen valószínűséggel telepednek le az anyaországban, vagy mennyire számolhatunk az újbóli elvándorlás lehetőségével. A modellt Sussman hongkongi visszatérők csoportjának vizsgálata alapján alkotta meg, azonban a modell csoportjait több, európai vagy amerikai állam visszatérői esetében is értékelte. A visszatérők kulturális átmenettel kapcsolatos tapasztalataiban a szülőföldjük történelmi és társadalmi kontextusa fontos szerepet játszik, melyre tekintettel kell lenni a modell alkalmazása során. Kutatásunk alapján kedvezőnek tekinthető, hogy Magyarországon önmagában nem tapasztalható a visszaté-

rőkre vonatkozó negatív előítélet (Törökországban viszont igen, Kunuroglu et al. 2015).

Sussman (2011) szerint a külföldi munkavállalás során az új értékek átvétele más és más módon történik. A kulturálisidentitás-változás modellje a visszatérők négy típusát különbözteti meg, melyek elnevezései a küldő országbeli identitáshoz viszonyított kapcsolatot fejezik ki. E típusok egymástól nehezen különíthetők el, és a modellen alapuló, országok szerinti térbeli összehasonlítást nehezíti, hogy ez idáig kevés, a visszatérők identitásváltozására irányuló kutatásra került sor. Az egyes típusokba tartozást makro- és mikroszintű tényezők egyaránt meghatározzák. Például a küldő és a fogadó országok sajátosságai, a kivándorlók nemzeti értékekhez való ragaszkodásának mértéke, a visszatérők generációs különbségei vagy a családon belüli szerepek (női–férfi) jelentősen differenciálhatják, hogy az adott államba azonos időszakban visszatérők melyik csoportba tartozhatnak. Ennek megfelelően a fiatalabb generációk könnyebben alkalmazkodnak a fogadó ország kultúrájához, és tagjaik egyben nagyobb visszailleszkedési nehézségekkel szembesülhetnek.

Az *affirmatív* csoportba, azok a visszatérők tartoznak, akik szorosan kötődnek a saját kultúrájukhoz, kevésbé befogadók a külföldi ország társadalmi értékrendje, kultúrája iránt, és az anyaországban sokkal jobban érzik magukat. Lényeges, hogy a modell további két csoportjának tagjait sok stressz érheti a visszatérés során, a vonatkozó európai és más földrészbeli államok példái alapján. A két visszatérő csoport ehhez a kedvezőtlen jelenséghez azonban máshogy viszonyul. A *szubtraktív* visszatérők egyik ország kultúrájához sem kötődnek szorosan, és a külföldi munkavállalásuk során próbálnak minél több új dolgot elsajátítani. A visszatérést követő stressz hatására azonban gyakran a küldő és a fogadó országtól is elidegenednek. A szubtraktív csoport az egyik leggyakoribb a rendelkezésre álló kutatások visszavándorlóit esetében, így az európai és az egyesült államokbeli visszatérők körében. Az *additív* visszatérők nagyon hasonlítanak az előbbi csoporthoz, a fő különbség közöttük a kultúrákhoz való viszonyukban rejlik. Az additív visszatérők megtartják és gyakorolják a saját kultúrájukat, hagyományait, ugyanakkor a befogadó országban tapasztalt új hatásokra is sokkal nyitottabbak, onnan rendszerint át is vesznek bizonyos dolgokat. Az őket érő visszailleszkedési stressz ellenére a befogadó országgal a kapcsolatukat megtartják. Ha nagy nehézségekbe ütközik kulturális identitásuk megváltoztatása, akkor az additív csoport cirkulációs vándorlása (újbolí kivándorlás) is megtörténhet. A rendelkezésre álló kutatások eredményei alapján a kelet- és délkelet-ázsiai visszatérők – a jelentősebb kulturális alkalmazkodóképességüknek köszönhetően – az additív csoportba sorolhatók (Sussman 2011).

A modell további, kevésbé gyakori csoportjába tartozó visszatérőket Sussman (2011) *globális* identitású visszatérőknek nevezi. Az ide tartozó egyének képesek több identitást hordozni, és a kulturális mintákat úgy követni és adaptálni, ahogyan azt az aktuális munka- és életkörülményeik megkövetelik. Ez azonban nem az anyaországbeli és a külföldi kulturális értékek vegyítését jelenti, sem pedig egy kettős,

bikulturális stratégia kialakítását. E visszavándorlók magukat nemzetközinek, világpolgárnak vallják, és bármely új országban, az elvárt társadalmi követelményekhez rugalmasan és gyorsan tudnak alkalmazkodni. Saját hazatérésüket mérsékeltén pozitívan értékelik, ugyanakkor nem tekintik teljesen véglegesnek, hiszen rövidebb-hosszabb időszakra később is szívesen külföldre költöznének.

E vizsgálati keretet alkalmazva kutatásunk során 48 magyar visszatérővel készítettünk mélyinterjút. Vizsgáltuk továbbá a külföldön betöltött munkahely típusát is, és a visszatérőket – külföldi munkahelyük típusa alapján – alacsonyan és magasán képzetek csoportjába soroltuk. Csoportosításunk során abból a feltevésből indultunk ki, hogy – részben képzettségük miatt – az alacsonyabb szintű munkakörökben elhelyezkedő vándorlók a magasabb szintű munkakörökben elhelyezkedőkhöz képest általában hiányosabb nyelvtudással rendelkeznek. Emiatt az *affirmatív* csoport (többnyire az alacsonyan képzetek) a befogadó társadalomba nem, vagy csak részlegesen illeszkedik be, továbbá kulturális identitása és érzelmi kötődése anyaországához viszonylag erős marad (Sussman 2011). A beilleszkedési folyamatot a külföldön töltött idő hossza és a családi állapot is befolyásolhatja.

A visszavándorlás európai és magyarországi jellemzői

A visszavándorlás területi jellemzőiről a következő főbb megállapítások tehetőek. Az Európán belül az agyelszívás folyamatában alapvetően egy keletről nyugat felé irányuló vándorlás tapasztalható. Sajnos sem az elvándorlás, sem a visszavándorlás mértékéről nem állnak rendelkezésre megbízható statisztikai adatok (Salt 2003, Hegedűs–Lados 2015, Horváth 2016). A visszatérők jellemzőit viszonylag kevés kutatás vizsgálta eddig. Európa egyes közép- és kelet-európai államaira viszont készült vizsgálat. A posztoszocialista államok visszatérőinél a nyugat-európai munkatapasztalatot, az anyagi megtérülést, a szülőföld munkaerőpiacán a megszerzett új képességeket és az elsajátított technológiai tudást egyértelműen pozitívan értékelték (Smoliner et al. 2013). Arról, hogy a hazatérés pénzügyileg mennyire jövedelmező a visszatérőknek, megoszlanak a vélemények. A visszatérők bevétele az anyaországban általában magasabb, mint a kivándorlásuk előtti időszakban volt (Lang–Nadler 2014).

Az Európai Unió 2004. évi és azt követő bővítése kapcsán több millió kelet-közép-európai hagyta el szülőhazáját a szabad munkaerőmozgás lehetőségét kihasználva (1. táblázat). 2008-tól a gazdasági válság hatására a várt egységes visszavándorlási hullám a kelet-közép-európai kivándorlók esetében elmaradt, és Magyarországról ezután is jelentős a kivándorlók aránya (Horváth 2016). 2016-ban közel 8 millióan éltek a térség országaiból más uniós tagországban. Az elvándorlás sújtotta régiók közül a legtöbb a volt szocialista országokban található (Kovács et al. 2013). A legtöbbben Romániából, Lengyelországból és Bulgáriából, a legkevesebben a viszonylag fejlettebb országokból (Csehországból, Észtországból és Szlovéniából) vándoroltak el. A kivándorlók száma alapján Magyarország az ötödik ország a posztoszocialista

országok között. Az abszolút szám mellett fontos jelzőszám az is, hogy a kivándorlók milyen arányt képviselnek a teljes népességben. A tízezer főre jutó kivándorlók száma Romániában, Litvániában és Lettorszáiban a legnagyobb, míg Magyarországon, Szlovéniában és Csehországban a legkisebb. Az elvándorlás – mértékétől függetlenül – több országban is súlyos problémákat idézhet elő. Ilyen például a hiányszakmák kialakulása (Lados et al. 2015). Egyes kutatások alapján a Kelet-Közép-Európába visszatérők aránya 2006 és 2008 között 3–9% volt, és a visszatérők pozitívan szelektáltak a külföldön maradó kivándorlókhoz és az anyaországban maradt népességhez képest. Így például körükben jelentős a magasabban képzettek és a foglalkoztatottak aránya (Martin–Radu 2012, Horváth 2016).

1. táblázat

Az elvándorolt kelet-közép-európaiak száma az Európai Unióban
The number of East Central European emigrants living in the European Union

(fő)

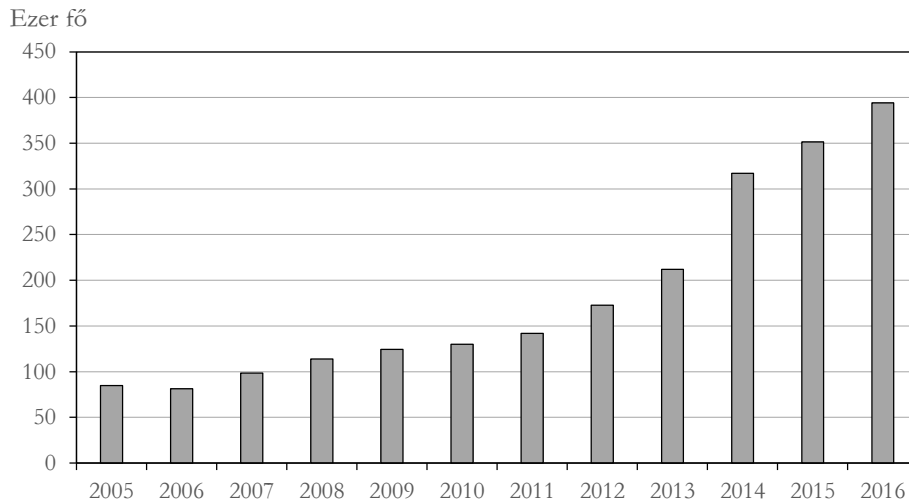
Ország	Tízezer főre jutó kivándorlók száma (2016)	2008	2010	2012	2014	2015	2016
Románia	1 522,9	1 599 921	1 847 398	2 134 382	2 397 860	2 638 571	2 992 953
Litvánia	1 113,6	102 025	182 505	259 536	290 794	291 585	319 584
Lettország	1 073,2	43 242	45 215	122 385	159 133	183 425	180 298
Horvátország	968,1	335 492	269 528	329 679	260 509	353 284	401 496
Bulgária	903,2	271 531	303 564	375 821	422 593	484 217	639 045
Észtország	645,7	34 748	39 383	50 874	63 094	67 856	72 166
Lengyelország	624,6	862 667	1 439 513	1 758 314	1 874 810	2 132 655	2 361 565
Szlovákia	619,0	144 885	134 154	238 980	171 371	295 364	331 824
Magyarország	407,4	113 912	130 100	172 725	317 081	351 390	394 082
Szlovénia	281,3	35 295	26 749	36 539	30 451	45 525	55 026
Csehország	107,4	74 199	63 944	85 072	78 478	94 349	108 236

Forrás: az Eurostat honlapja alapján saját számítás.

A magyar állampolgárok elvándorlása az unióhoz való csatlakozás utáni években fokozatosan nőtt (Hárs–Simon 2015, 1. ábra). Bár a külföldön tartózkodó állampolgárok pontos száma sem a nemzeti kivándorlási statisztikákból, sem az Eurostat tükörstatisztikáiból nem állapítható meg, azonban a kivándorlás folyamatának dinamikájára jól következtethetünk ezekből az adatbázisokból (Horváth 2016).

1. ábra

Magyar állampolgárok az Európai Unió tagországaiban
 The number of Hungarian citizens living in another member state
 of the European Union

Forrás: az Eurostat honlapja alapján saját szerkesztés.

2016-ban az Európai Unió tagországaiban tartózkodó magyarok több mint 43%-a Németországban, 21%-a az Egyesült Királyságban, 16%-a Ausztriában élt. A potenciális visszatérők is legnagyobb eséllyel ezekből az országokból térhetnek vissza (Horváth 2016). A külföldön dolgozó magyar állampolgárok aránya a többi kelet-közép-európai országhoz viszonyítva nem magas, azonban megjegyezzük, hogy az elvándorlás mértéke 2001 óta három és félszer több lett (Gödri 2015).

A nagyobb emberi és kapcsolati tőkével rendelkezés tovább növeli a kivándorlási potenciált. Magyarország a közepes mértékű vándorlási hajlandóságú európai országok élmezőnyébe tartozik, a három legjelentősebb potenciális célország Németország, Ausztria és az Egyesült Királyság (Sik–Szeitl 2016). Bár a kivándorlók társadalmi és demográfiai összetételéről az egyes kutatások szintén eltérő válaszokat adtak, a fontosabb megállapítások egybehangzók. A kivándorlók többsége férfi, jelentős a fiatal korosztály (20 és 39 év közöttiek) aránya, továbbá a magasabbban képezettek és az egyedülállók aránya nagyobb, mint az itthon maradt népességé (Blaskó–Gödri 2016). A kivándorlókhöz hasonlóan a visszatérők között is az említett csoportok vannak többségben (Horváth 2016).

A kelet-közép-európai országokba visszatérők nagyobb eséllyel indítanak saját vállalkozást, mint az otthoniak, ám a munkanélküliségi ráta is nagyobb lehet a kö-

rükben (Martin–Radu 2012, Horváth 2016). Kincses (2014) szerint a visszatérő magyarok speciális vándorlási attitűdöket vesznek fel a hazatérésüket követően, amikor letelepedési helyet választanak. Ez azt jelenti, hogy a családi és a kulturális kötődések, a lokálpatriotizmus jelentősége a visszatérők szempontjából csökken, így főként a budapesti agglomerációban, a Balaton környékén, valamint a vidéki nagyvárosokban telepednek le. Döntésüket alátámasztja, hogy többek között ezek az ország legversenyképesebb térségei és települései (Vida 2016). A KSH 2011-es népszámlálási adatai alapján a visszavándorlók 31%-a tért vissza előző lakóhelyére, nekik feltételezhetően fontos volt a településük imázsa (Kincses 2014). E jelenség más kelet-közép-európai államokban, így Lengyelországban is megfigyelhető, különösen a magasán képzett visszatérők esetében (Klein-Hitpaß 2016).

Az elvándorlási hullámmal párhuzamosan a visszatérő magyarok száma is folyamatosan nőtt (például 2015-ben az Eurostat adatai alapján 32 557 fő tért vissza, ami az összes Magyarországra bevándorló 56%-ával egyenlő). Ez az arány még így is elmaradt a többi, posztoszocialista országtól (Barcevičius et al. 2012, Kincses 2014). A statisztikai adatok mérési hibáiból azonban arra következtethetünk, hogy a valódi számok ennél jóval magasabbak lehetnek. Egyes források szerint a 2008-as gazdasági válság óta a kivándorló magyarok 25–42%-a térhetett vissza (Horváth 2016).

Az elvándorlás jelenségéhez, a folyamat megállításához és a visszavándorlás eléréséhez, illetve az utóbbi szülőföldre kifejtett fejlesztési hatásainak vizsgálatához világszerte számos, különböző területi léptékű programot és kezdeményezést dolgoztak ki (Boros et al. 2013, Kovács et al. 2013, Hegedűs–Lados 2015). Európa egyelőre nem rendelkezik átfogó és releváns transznacionális szintű vándorlási és visszatérési politikával (Kálmán 2016, Nadler et al. 2016). E tekintetben a működő nemzeti politikák többnyire rövid és középtávú programok, amelyeket főként az ezredfordulót követően alkottak meg. A kelet-közép-európai kezdeményezések a többi európai kezdeményezéshez képest újak, megkésettnek tekinthetők, és sikerességük nehezen mérhető (Hegedűs–Lados 2015, Kálmán 2016).

Magyarországon átfogó stratégiát ez idáig nem dolgoztak ki. Kutatásunk során néhány, a visszavándorlás valamilyen speciális részterületére vagy eszközeire vonatkozó hazai kezdeményezést regisztráltunk (Hegedűs–Lados 2015), például a Gyere Haza Alapítvány civil kezdeményezésként alakult meg 2010-ben. Az alapítvány 2013-ban – az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával – bővítette szolgáltatásainak körét (Gyere Haza Fiala program, ingyenes elektronikus és személyes tanácsadás). A Gyere Haza Fiala programot 2016-ban – a vártnál alacsonyabb érdeklődés miatt – leállította az említett minisztérium. A helyben tartás típusába tartozó kezdeményezések közé sorolhatók az elmúlt években létrehozott, különféle egészségügyi területekre vonatkozó ösztöndíjak. A munkaerő jövőbeni helyben tartására irányuló intézkedésként értékelhetők egyes jogszabályok, melyek közül a 2011-ben elfogadott felsőoktatási törvény számít a legjelentősebbnek. Az egyik legismertebb hazai visszavándorlási kezdeményezés a Lendület program. A Magyar

Tudományos Akadémia nevéhez fűződő, fiatal kutatókra irányuló programot 2009 óta már többször meghirdették (Lados–Hegedűs 2016).

A magyarországi visszatérők jellemzői és identitásváltozásuk vizsgálata

A visszatérők motivációinak kelet-közép-európai összehasonlítása

Az elvándorlás Kelet-Közép-Európa államait köztük Magyarországot is nagymértékben érinti. Ennek hatásai a régió államainak az Európai Unióhoz való csatlakozásával erősödtek fel. Egy nemzetközi együttműködésben végzett projekt (Re-Turn)² keretében ezzel kapcsolatban 2012-ben online kérdőíves felmérésre is sor került a kivándoroltak körében, akik egy része külföldön élt a vizsgálat időpontjában. E felmérés több EU-tagállam esetében vizsgálta az elvándorlás mellett a visszavándorlás jelenségét is (Lang 2013, Lang–Nadler 2014). Ez azért is fontos, mert eddig leginkább a küldő országokban felmért elvándorlási szándékot elemezték (Sik–Szeitl 2016), viszont a potenciális vagy a tényleges visszatérőket kevésbé. Összesen 3200-an töltötték ki az említett kérdőívet, közülük 1913-an hiánytalanul, ebből 1359-en külföldről (a visszatérni nem szándékozó és a potenciális visszatérők csoportjai), valamint 554-en a visszatérés után. E minta nem tekinthető reprezentatívnak, azonban megítélésünk szerint hasznos információkat nyújthat a korábban átfogóan és tagállamok szintjén még nem vizsgált kérdésekről. A kutatásba bevont kelet-közép-európai országok (Magyarország, Csehország, Lengyelország, Szlovénia) főbb jellemzőit a következőkben foglaljuk össze (a részletes kutatási eredményekről lásd Kovács et al. 2013, Lados et al. 2013, Lang–Nadler 2014).

Az online kérdőíves felmérés a visszatérők, a potenciális visszatérők és a végleges kivándorlók kategóriáit vizsgálta. A végleges kivándorlók aránya Lengyelországban volt a legalacsonyabb (ami valószínűleg a lengyel identitás, az erős családi és vallási kötődés hatása), és Szlovéniában a legmagasabb (ami feltehetően a képzetesebb munkaerővel magyarázható). Magyarország mutatói inkább a lengyel mintához álltak közelebb (Lang–Nadler 2014).

A külföldön tervezett tartózkodási idő hossza szintén az anyaországhoz való kötődésre utalt, és ugyancsak jelentős eltéréseket mutatott országonként. Míg a lengyelek többnyire rövidebb idejű (3–12 hónap) tartózkodást terveztek külföldön, leginkább a magyarokra volt jellemző, hogy hosszabb ideig (1–5 évig) szándékoztak távol

² A Re-Turn („Regions benefitting from returning migrants”) nevű, CENTRAL EUROPE európai uniós finanszírozású projekt célja a kontinensen belüli nemzetközi visszavándorlás vizsgálata és elősegítése volt. A projekt keretében 2011 és 2014 között 7 európai országból, összesen 12 partner együttműködésével számos, a visszatérők beilleszkedését és munkába állását elősegítő kezdeményezés valósult meg. Továbbá többek között nemzetközi stratégiát dolgoztak ki, amely a politikai döntéshozók számára fogalmazott meg különféle javaslatokat (<http://www.re-migrants.eu/>).

maradni. Ez például Magyarország gazdasági nehézségeivel és az ebből eredő kilátástalansággal indokolható. A magyar válaszadók közel ötöde nem határozott meg pontos időbeli korlátot. A vizsgált országok esetében alacsony volt az 5 évnél hosszabb tartózkodást tervezők aránya, ami alátámasztotta, hogy a régióbeli kivándorlóknak a külföldi munkavégzés utáni hazatérés feltehetőleg egy tudatosan tervezett stratégia. A kelet-közép-európai kivándorlók 50%-a megtartotta anyaországbeli ingatlanját, ami ugyancsak a jövőbeli visszatérési szándékra utalhat (Lang–Nadler 2014).

Kutatásunk eredményei alapján, amit a vonatkozó szakirodalom is alátámasztott (Klagge–Klein–Hitpaß 2007), a Kelet-Közép-Európából nyugatra történő kivándorlás hátterében három fő tényező áll: a magasabb jövedelmek, a jobb karrierlehetőségek és a magasabb életszínvonal. A magasabb jövedelem a magyarok számára volt a legfontosabb, ami az ország környezetéhez képest kedvezőtlenebb gazdasági helyzetével (alacsony jövedelem, jelentős munkanélküliség) magyarázható. A gazdaságilag fejlettebb Csehországban és Szlovéniában viszont a karrierlehetőségek számítottak a legfőbb vonzerőnek. A felmérés eredményei alapján a vizsgált országokon belül a magyar és a lengyel kivándorlók gyakran töltöttek be olyan munkaköröket célországukban, amelyekben túlképzettnek számítottak, ez az agypazarlás (brain waste) jelensége (Személyi–Csanádi 2011, Lang–Nadler 2014).

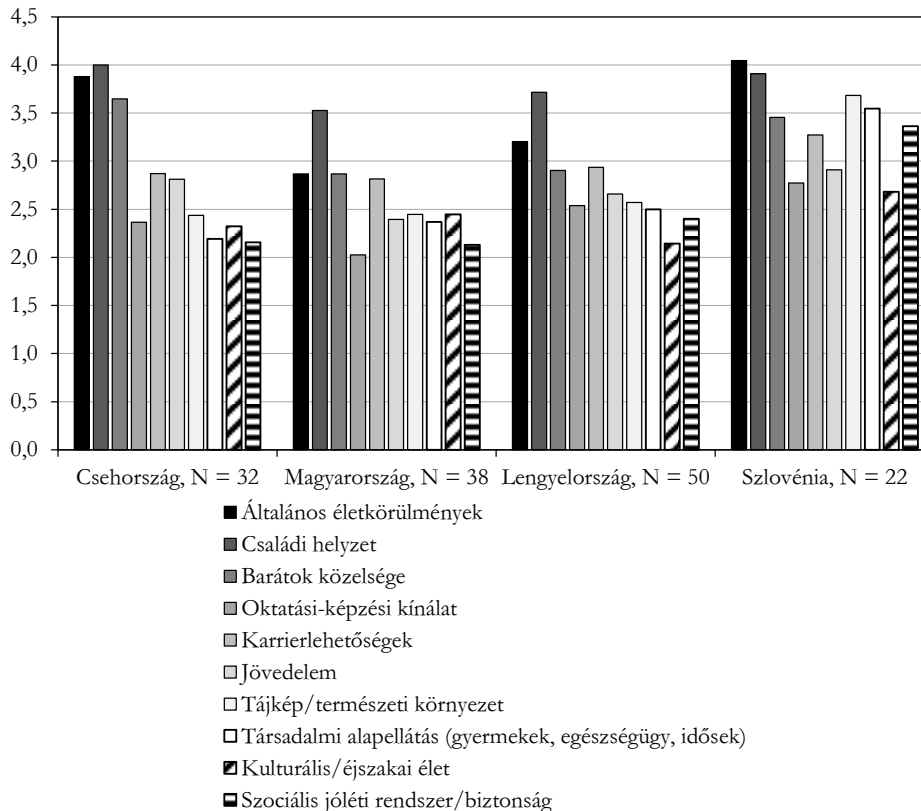
A szakirodalom több makro- és mikroszintű tényezőt határoz meg a visszatérési motivációk körében. Az anyaország általános életkörülményei, az ehhez kapcsolódó tényezők a viszonylag gazdagabb küldő országokba visszatérő szlovén és cseh vándorlók számára a legfontosabb. Ezzel ellentétben a magyar és a lengyel visszatérőknek a családi állapothoz, kapcsolatokhoz kötődő tényezők voltak a lényegesebbek (2. ábra). Esetükben a mindennapi életkörülmények tényezői nem voltak olyan fontosak, mint a szlovéniai és a csehországi visszavándorlóknál. A makrotényezőkön belül a karrierlehetőség mint hazatérést motiváló faktor mind a négy vizsgált államban viszonylag fontos volt, ami a harmadik és a negyedik leggyakrabban említett tényező az összes közül (Lados et al. 2013, Lang–Nadler 2014).

A kutatásban részt vevő magyar válaszadók több mint kétharmada a kivándorlást követően rövid időn belül talált állást, és az ottani bérük közel háromszorosa volt a magyarországinak. A külföldi munkaerőpiacon elfoglalt helyzetüket jól tükrözi a szakmájukban elhelyezkedők aránya. A magyar válaszadók 40%-a tudott külföldön a végzettségének megfelelő munkát találni, így többségüknél – a lengyelekhez hasonlóan – az agypazarlás jelensége lép fel (Személyi–Csanádi 2011), ami nagyban befolyásolja a külföldi munkatapasztalat későbbi magyarországi hasznosítását, továbbá az újonnan elsajátított ismeretek és készségek körét.

2. ábra

Visszavándorlási motivációk a Re-Turn kérdőíves felmérésben, 2012

Figure 2. Motivations for return according to the Re-Turn survey

Megjegyzés: ötpontos Likert-skálán mérve.

Forrás: Re-Turn online kérdőíves felmérés, 2012.

Azok az elvándorlók, akik nem zárkoztak el a visszavándorlás gondolatától (a potenciális visszatérők csoportja) a kivándorlásuk után elfogadnák az alacsonyabban jövedelmező munkalehetőségeket, amelyből a tervezett hazatérésre következtethetünk. E megközelítés azt támasztja alá, hogy az elvándorlást csak egy átmeneti életszakasznak tekintik, melynek egyik fő célja a remélt pénzügyi javak összegyűjtése. Az online kérdőív adatai alapján a visszatérők a korábbi külföldi bérükhöz képest ugyan kevesebbet kerestek, de így is a korábbi magyarországi bérüknek több mint 160%-át kapták (Lang–Nadler 2014). Ez részben az időközben végbement inflációval, illetve a korábbinál magasabb munkakörrel magyarázható.

Az anyaországtól való elszakadás tekintetében szintén különböznek egymástól a válaszadók csoportjai. Azok a magyarok, akik külföldön élnek, de hazatérni szándékoznak, valamint akik már hazatértek, élénkebb kapcsolati hálót tartottak fenn az itthon maradt rokonaikkal, barátaikkal, a korábbi munkáltatóval, mint a visszatérést nem tervezők. A személyes kapcsolatok fenntartásával könnyebben kaptak információt az otthoni helyzetről, ami egy előre tervezett, jövőbeni hazatérésre utalhat (Lang–Nadler 2014).

A megkérdezett visszatérők főbb jellemzői

Az ismertetett szempontokat alkalmazva kutatásunk további, interjúkészítésen alapuló részében a visszatérőket a külföldön betöltött munkahely típusa szerint két csoportra osztottuk: alacsonyan, illetve magasan képzett, úgynevezett elit visszatérőkre (2. táblázat). A csoportosítás során abból a feltevésből indultunk ki, hogy – részben a képzettségükhöz viszonyítva – az alacsonyabb munkakörökben elhelyezkedő elvándorlók hiányosabb nyelvtudással rendelkeztek. Emiatt a befogadó társadalomba nem vagy csak részben illeszkedtek be, így a kulturális identitásuk és érzelmi kötődésük az anyaországukhoz viszonylag erős maradt (Sussman 2011). Ezt befolyásolhatja még a külföldön tartózkodás időtartamán kívül a családi állapot is, ez utóbbit kutatásunk során fontos szempontként vizsgáltuk. A visszatérőkkel készített interjú középpontjába a munkakört és a családi állapotot állítottuk, majd a további elemzésnél ezeket Sussman identitásváltozás-modelljével hasonlítottuk össze. Ez a módszer a visszatérés összetett vizsgálata mellett a jövőbeli vándorlási döntések előrejelzését is biztosíthatja.

Az interjúalanyok esetében azokhoz hasonló minták rajzolódtak ki, amelyeket a nemzetközi és a hazai kutatások is kiemeltek (Martin–Radu 2012, Horváth 2016). A mintában a férfiak, a 20 és 34 év közöttiek, valamint a felsőfokú végzettséggel rendelkezők voltak többségben. A célországok tekintetében az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok felül-, míg Németország és Ausztria alulreprezentált volt. Az eltérő vándorlási útvonalak jól szemléltetik a hazatérők közötti különbségeket. A magasabban képzett visszatérők körében egyrészt nagyobb volt azok aránya, akik több célországban dolgoztak külföldi életszakaszuk során, másrészt jellemzőbb volt rájuk az is, hogy a céljaik elérése érdekében nagyobb földrajzi távolságot küzdöttek le.

2. táblázat

A mélyinterjúk során megkérdezett visszatérők főbb jellemzői, 2012–2015

The personal data of interviewees

Interjú sorszám	Nem	Korcsoport, éves ^{a)}	Iskolai végzettség	Foglalkozási főcsoport ^{b)}	Célsország
Magasan képzett					
I1.	férfi	25–29	PhD	FEOR-2	Egyesült Államok
I2.	nő	25–29	PhD	FEOR-2	Egyesült Államok
I3.	férfi	30–34	PhD	FEOR-2	Németország
I4.	férfi	30–34	PhD	FEOR-2	Egyesült Államok
I5.	férfi	30–34	PhD	FEOR-2	Egyesült Államok, Hollandia
I6.	férfi	25–29	egyetem	FEOR-3	Egyesült Királyság
I7.	férfi	30–34	PhD	FEOR-2	Belgium, Egyesült Királyság
I8.	férfi	25–29	PhD	FEOR-2	Egyesült Királyság
I9.	férfi	30–34	PhD	FEOR-2	Ausztrália
I10.	férfi	25–29	PhD	FEOR-2	Egyesült Királyság, Olaszország
I11.	férfi	25–29	PhD	FEOR-2	Egyesült Királyság, Svájc, Németország
I12.	férfi	30–34	egyetem	FEOR-2	Kazahsztán
I13.	férfi	25–29	egyetem	FEOR-2	Írország
I14.	nő	20–24	egyetem	FEOR-5, FEOR-3	Egyesült Királyság
I15.	férfi	30–34	PhD	FEOR-2	Dánia, Japán
I16.	nő	15–19	főiskola	FEOR-2	Franciaország
I17.	nő	30–34	PhD	FEOR-2	Egyesült Államok
I18.	férfi	25–29	PhD	FEOR-2	Egyesült Királyság
I19.	férfi	25–29	PhD	FEOR-2	Csehország
I20.	férfi	40–44	PhD	FEOR-2	Egyesült Államok
I21.	férfi	20–24	PhD	FEOR-2	Egyesült Államok
I22.	férfi	25–29	egyetem	FEOR-2	Luxemburg
I23.	férfi	25–29	PhD	FEOR-2	Egyesült Államok
I24.	férfi	25–29	egyetem	FEOR-2	Luxemburg
I25.	férfi	25–29	érettségi	FEOR-2	Belgium, Egyesült Királyság, Németország, Spanyolország
I26.	nő	25–29	egyetem	FEOR-2	Luxemburg
I27.	férfi	20–24	főiskola	FEOR-2, FEOR-5	Egyesült Királyság

(Folytatás a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Alacsonyán képzett					
128.	férfi	20–24	felsőfokú szakképzés	FEOR-5	Egyesült Királyság
129.	férfi	25–29	szakközépiskola	FEOR-7	Németország, Írország
130.	férfi	25–29	szakközépiskola	FEOR-8	Kazahsztán
131.	nő	20–24	főiskola	FEOR-2	Egyesült Királyság
132.	nő	20–24	főiskola	FEOR-9	Egyesült Királyság
133.	férfi	40–44	egyetem	FEOR-9	Németország
134.	férfi	50–54	főiskola	FEOR-9	Németország
135.	férfi	20–24	főiskola	FEOR-9	Írország
136.	férfi	20–24	szakközépiskola	FEOR-9	Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Svédország
137.	nő	25–29	főiskola	FEOR-4	Egyesült Királyság, Írország
138.	férfi	30–34	szakközépiskola	FEOR-9, FEOR-5	Hollandia, Németország
139.	nő	20–24	egyetem	FEOR-5	Spanyolország, Egyesült Királyság
140.	nő	25–29	felsőfokú szakképzés	FEOR-6	Egyesült Királyság
141.	nő	25–29	főiskola	FEOR-7	Egyesült Királyság
142.	nő	45–49	szakközépiskola	FEOR-8, FEOR-9	Egyesült Államok
143.	férfi	25–29	szakközépiskola	FEOR-5	Egyesült Királyság
144.	férfi	30–34	egyetem	FEOR-1	Észtország
145.	férfi	40–44	szakközépiskola	FEOR-1	Németország
146.	férfi	25–29	egyetem	FEOR-5	Egyesült Királyság
147.	férfi	25–29	egyetem	FEOR-5	Egyesült Királyság
148.	férfi	30–34	szakközépiskola	FEOR-9	Ausztria

a) A kivándorlás időpontjában.

b) A külföldön betöltött munkakör a Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere (FEOR) szerint:

FEOR-1=Gazdasági, Igazgatási, Érdek-képviselői vezetők, Törvényhozók

FEOR-2=Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások.

FEOR-3=Egyéb felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások.

FEOR-4=Irodai és ügyviteli (ügyfélkapcsolati) foglalkozások

FEOR-5=Kereskedelmi és szolgáltatási foglalkozások.

FEOR-6=Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozások

FEOR-7=Ipari és építőipari foglalkozások

FEOR-8=Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők

FEOR-9=Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozások.

Forrás: saját kutatás és szerkesztés.

A külföldön szerzett munkatapasztalat hasznosságát, az újonnan elsajátított képességek jövőbeli alkalmazását elsősorban a fogadó ország munkaerőpiacán betöltött munka jellege határozza meg. A munkahely státusa szerinti csoportosításnál az ala-

csőnyan képzett csoportba külföldön a vendéglátóiparban, az építőiparban, az élelmiszeriparban, illetve az egyéb betanított munkákban dolgozó visszatérőket soroltuk. A magasán képzett visszatérők közé a vezető, értelmiségi munkakörökben dolgozók kerültek, például a kutatók, az informatikusok, a mérnökök vagy az orvosok.

A mintánk nemek szerinti megoszlása a férfiak többségét mutatja, ami egyezett a magyar visszatérők esetében a szakirodalom által kimutatott férfítöbbséggel (Horváth 2016). A családdal vagy egyedülállóként külföldön élő magyarok különböző vándorlási utakat jártak be, amelyek gyakran eltértek a betöltött munkahely jellege szerinti kategóriától.

Az alacsonyán képzett visszatérők kevésbé hasznosítható szakmai tapasztalattal tértek haza a külföldi munkavállalás után. A befogadó országbeli munkakörülményekre jellemző, hogy nem volt elsődleges elvárás az idegen nyelv ismerete, így több esetben hozzájuk hasonlóan a befogadó ország nyelvét nem beszélő, más országból érkezett bevándorlókkal együtt dolgoztak, többnyire betanított munkakörökben. Nyugat-Európában ez számos országban problémát okoz, mivel az elmúlt években több olyan vállalat alakult, amely kizárólag bevándorlókat alkalmaz (Martin–Radu 2012), ezáltal kiszorítja a helyi munkaerőpiacról a befogadó ország állampolgárainak egy részét.

Részben a külföldi munkakörülmények, részben az alacsonyabb nyelvtudás miatt a külföldi társadalomba nem tudtak kellőképpen beilleszkedni ezek az interjúalanyok. A kialakított emberi kapcsolataik többnyire felületesek és átmenetiek voltak, amelyek a hazatérést követően meg is szakadtak. Az elvándorlásuk fő motivációja a külföldön remélt magasabb fizetés és a pénzügyi tartalékok felhalmozása volt. Hasonló kutatások eredményeivel egyezően (Martin–Radu 2012, Lang–Nadler 2014) így sok esetben akár a képzettségüknél alacsonyabb munkakörökben is munkát vállaltak: „*Partneremmel minél több pénzt akartunk félretenni egy családi házra. Itthon teljesen elképzelhetetlennek tűnt, hogy ez akár több éven belül is sikerüljön*” (Mária³, betanított munkás). Egy másik visszatérő elvándorlási terve „*nagyon egyszerű. Az itthoni fizetésemből alig tudtam eltartani a családomat. Sokkal könnyebb és kényelmesebb volt külföldről támogatnom őket (...) bár, a különélést nehezen éltük meg. Szerencsére ez csak egy ideig működött ilyen formában, egy idő elteltével a családom is kiköltözött*” (Zoltán, hentes). Külön kategóriát alkottak azok a vándorlók, akik főiskolai vagy ennél magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, azonban külföldön képzettségüknél alacsonyabb szinten foglalkoztatták őket, amit ismételt az agypazarlás jelenségeként (Személyi–Csanádi 2011) értelmezhetünk. Az ő tapasztalataik hazatérésük során kevésbé hasznosultak, e csoport azonban a külföldi munkavállalás során nagyobb, a későbbiekben hasznosítható tudást szeretne elsajátítani.

³ Az interjúalanyok álnéven szerepelnek.

A magasan képzett, elit visszatérőkre általánosságban jellemző, hogy tudatosan készültek a külföldi munkavállalásukra, többségük az elvándorlást a kezdetektől fogva egy átmeneti időszaknak tartotta. Az elvándorlással egy jövőbeli pozitív változást céloztak meg, amely nem minden esetben volt előre megtervezett. Ilyen például a kivándorlás pénzügyi megtérülése, amit a szakirodalom is hangsúlyoz (Horváth 2016). A szakmai sikerek elérése vagy a jövőbeli – esetenként már előre várt, visszatérés utáni – karrierépítés szintén ide sorolható. Egy fiatal kutató szerint, aki öt évig Németországban dolgozott: „*Ebben a szakmában, de főként az intézetben, ahol előtte dolgoztam, egy kimondatlan elvárás volt, hogy egy fiatal kutató külföldre menjen pár évre új módszereket tanulni. Ez jó alapot szolgáltat a szakmai fejlődéshez, és hazatérve új ötletekkel gazdagíthatja az intézetet*” (Zsolt, biológus). Ezzel ellentétben a visszatérők alacsonyan képzett csoportja nem készült ennyire tudatosan a külföldi munkavállalásra, tagjai rendszerint gyors elhatározásból döntöttek az elvándorlás mellett, és sokan közülük még a fogadó ország nyelvét sem ismerték.

Az elvándorlásra való felkészülés és annak tudatos megtervezése összefüggésben áll a nyelvtudással és a fogadó országba való korábbi, rövid idejű látogatásokkal. A magasan képzett vándorlók jól beszélték a fogadó ország nyelvét, és már korábban is kapcsolatokat építettek ki. Külföldön többnyire multikulturális munkakörnyezetben dolgoztak, ahol a kollégák többsége ugyancsak bevándorló volt. A munkahelyen való előrejutás és a pozíció nagyban függött a tudásuktól, valamint a korábbi tapasztalatuktól. A megfelelő és prosperáló karrierutak ellenére azonban több interjúalany is kifejtette, hogy bevándorlóként csak egy bizonyos pozícióig juthattak el, a vezető pozíciókat a fogadó ország állampolgárai töltötték be.

Ahogy arra az online kérdőíves vizsgálat eredményei is utaltak, a család szerepe fontos motiváció volt a magyarok hazaköltözése során, ami egybeesik a szakirodalom vonatkozó megállapításaival (Martin–Radu 2012). Az interjúalanyok válaszaiban a család a visszatérés szempontjából nem csak negatív tényezőként jelent meg. Egyes interjúalanyok visszaköltözési motivációinak hátterében a gyermekeik asszimilációjától való félelem állt: „*Nagyon szerettem a külföldi munkámat, jól fizetett, de mindig azt terveztem, hogy a gyermekeim Magyarországon magyarként fognak felnőni*” (Gergő, fordító). Egy másik visszatérő válasza szintén hasonló volt: „*Otthon mindig magyarul beszéltünk egymással családon belül. Később azonban egyre sűrűbben előfordult, hogy a gyermekeink angolul szólaltak meg, és nem voltak hajlandók átváltani magyarra. Bennem ekkor tudatosult, hogy most már elég időt töltötünk külföldön... A környezet nagyon inspiráló volt a gyermekeknek, de nem akartam, hogy elveszítsék magyar identitásukat*” (Péter, kutató). Tehát a gyermekükkel külföldre vándorlóknál a gyermekek asszimilálódásának veszélye a visszatérés szempontjából lényeges motivációs tényezőnek számít. A válaszadók számára a visszatérés más nézőpontból (például a munkavállalás területén) nem okozott jelentősebb akadályt.

Az egyedülállók számára sem a kivándorlás, sem a visszavándorlás során a család közelsége nem jelentett befolyásoló tényezőt, a kapcsolattartás folyamatosan megmaradt az otthoniakkal. „Érdekes, hogy volt olyan ismerősöm és rokonom, akikkel gyakrabban beszéltem Skype-on, mint mielőtt kiköltöztem. (...) Persze ez egy idő után nem volt olyan rendszeres” (János, felszolgáló).

Identitásváltozási csoportok

A Sussman-féle (2011) identitásváltozás-modell négy csoportja közül vizsgálatunk során az *affirmatív* csoportba tudtuk – a külföldi kutatási eredményekhez hasonlóan – a legkevesebb interjúalanyt besorolni. E csoportba az alacsonyan képzett munkakörökben dolgozók kerültek, és körükben a családi állapot nem volt lényeges szempont, sokkal inkább az egyéni döntések voltak a meghatározóak. Esetükben visszailleszkedési nehézség nem lépett fel.

A *szubtraktív* visszatérők közé többségében a családdal kivándorló, alacsonyan képzett munkakörökben dolgozó állampolgárok tartoztak, akik próbáltak az őket érő új hatásokból előnyt kovácsolni. Ugyanakkor a külföldi munkakörülményeik és a nyelvtudásuk miatt csak korlátozottan tudták képességeiket fejleszteni. Mintánkban az e csoportba tartozók – az additívakkal együtt – fordultak elő a leggyakrabban, ami némileg eltér Sussman (2011) vizsgálati eredményeitől (esetében a szubtraktív modell volt a leginkább jellemző). Ennek hátterében azt valószínűsítjük, hogy a magyar visszatérők esetében a küldő és a – többségben európai – fogadó ország közötti kulturális eltérések kisebbek, mint más nemzetközi példák esetében. Így a magyar visszatérők feltehetőleg könnyebben tudtak alkalmazkodni a befogadó országok körülményeihez és viszonyaihoz, mint például az interkontinentális vagy a fejlődő országokból visszatérők.

A szubtraktív csoporttal kapcsolatos megállapításaink közé tartozik, hogy a hiányos nyelvtudás alapvetően meghatározta a külföldi munkakörnyezetet is. Azaz vagy más bevándorlókkal együtt dolgoztak, akiktől kevésbé tudták elsajátítani a befogadó ország anyanyelvét, vagy teljesen magyar munkakörnyezetben dolgoztak. A beilleszkedésüket tovább nehezítette, hogy ők többnyire jobban összetartottak, mint az egyedülálló vándorlók. Például a szabadidejüket együtt töltötték, sokkal inkább a honfitársaik társaságát keresték. A külföldön kialakított kapcsolataik rendszerint felületesek, ideiglenesek voltak, amelyek a visszatéréssel meg is szűntek. Hazatérésük során több akadállyal is találkoztak, egyik például a hazai munkaerőpiacra való visszailleszkedés, hiszen a külföldi munkatapasztalatuk nem feltétlen jelentett számukra előnyt. Másik jelentős akadály a visszavándorlás előtti tervek teljesítése volt (például a családalapítás vagy a pénzügyi gondok nélküli, stresszmentes, nyugodt élet megteremtése), amelyek azonban sokuk számára nem valósultak meg. Az egyik interjúalany említette, hogy amikor külföldön volt, akkor „volt az *IWIW* korszak”. Neki az egyik, külföldön dolgozó magyar ismerőse felhívta arra a figyelmét, hogy „*mennyit*

dolgozunk (...), és semmivel nem élünk különben, mint azok, akik (otthon) vannak”. Példaként az egyik volt osztálytársa családját említette, akik „*vettek maguknak házat, két autót, gyermekük van, mennek Görögországba nyaralni, meg minden. Mi meg dolgozunk, mint a bolond*”. Akkor döbbsent rá, hogy a külföldi életkörülményeik mégsem olyan jók. Nagy reményekkel és újult lendülettel tértek vissza Magyarországra, viszont ahogy elkezdte építeni az itthoni új életét, megváltozott az addigi véleménye. Saját házában az építkezésén dolgozott, amikor egy váratlan helyzet állt elő: „*Aztán egyszer kaptam egy pofont: jöttek a munkavédelmisek és ellenőrök, akik keményen megbüntettek. A saját házamban! Felháborító volt!*” (Ferenc, betanított munkás). További akadályként említette a magas munkavállalói járulékokat, amelyek szintén hozzájárultak visszatérése negatív megítéléséhez.

A szubtraktív és az additív hazatérők együtt jelentik a mintánkban a két legnépesebb csoportot. E csoportok tagjainak legfontosabb visszatérési motivációja a családjuk volt. Ők a hazatérési folyamatot negatívan értékelték, mert a döntésük ellenében állt az egyéni motivációikkal. Azon visszatérők egy része, akik a családjuk miatt döntöttek a visszatérés mellett, konkrét jövőbeli terveket is említettek: „*A gyermekek akartak hazajönni, és hogy ne szakadjon szét a család, mi is jöttünk velük együtt. Ha elvégzik az iskolát, több mint valószínű, hogy újra kimegyünk külföldre, mert itt nem találok munkát*” (Zoltán, hentes).

A negatív tényezőket egybevéve, főként az alacsonyan képzett visszatérőknél valószínűsíthető egy későbbi ismételt, feltehetően fejlettebb európai államokba irányuló kivándorlás. Ez arra utal, hogy a szubtraktív – és részben az additív – interjúalanyaink körében is súlyosabb visszailleszkedési nehézségek léptek fel, mint más, európai és Európán kívüli államok visszavándorlóinál (Sussman 2011). Emiatt e csoportoknál a cirkulációs vándorlással nagy valószínűséggel számolni kell (Illés–Kincses 2012, Martin–Radu 2012).

Additív visszatérőket mind az alacsonyan, mind a magasán képzett visszatérők között találtunk. Azokat az alacsonyan képzett vándorlókat soroltuk ide, akik külföldön az iskolai végzettségüknél alacsonyabb munkakörökben dolgoztak. Ők próbálták minél több képességet elsajátítani a külföldi munkavállalásuk során, hogy egy későbbi lehetséges hazatérést követően előnyös helyzetben legyenek az itthon maradt munkavállalókhöz képest. Új képesség volt a fogadó ország anyanyelvének elsajátítása és a külföldi munkakörnyezetben szerzett tapasztalat. A magasán képzettek közül többségben a családdal visszatérők tartoztak ebbe a csoportba, akik ugyan több előnyt szereztek a Magyarországra való visszaköltözésükkel, azonban visszavándorlási döntésük hátterében részben általuk nem befolyásolható tényezők, például a már említett családi viszonyok álltak (Martin–Radu 2012). „*Szívesen maradtam volna még külföldön, de a gyermekem egyáltalán nem érezte jól magát (...) inkább a családot választottam (...). Önszántamból egyáltalán nem tértem volna haza. Ellenben a mostani munkahelyemre semmilyen panaszom nem lehet*” (Tibor, biológus).

Az identitásváltozás-modell a legsikeresebb visszatérőknek a *globális* identitásúakat tartja, akik a vándorlás során a legtöbb változáson mentek keresztül. Kutatásunkban a rendelkezésre álló nemzetközi vizsgálati eredményekkel egyezően (Sussman 2011) igen kevés visszatérőt tudtunk idesorolni. A megkérdezettek közül főként a magasan képzett egyedülálló visszatérők tartoztak ide, akik mind szakmailag, mind magánéleti szempontból is nagy fejlődésen mentek keresztül. Számukra a legfontosabb változás egy új identitás kialakítása volt. Ahogy az egyik interjúalany kifejtette, „*elsősorban európai vagyok, másodsorban budapesti vagyok, harmadsorban magyar vagyok*” (Szabolcs, fordító). A magasan képzett visszatérők visszailleszkedése a magyar munkaerőpiacra sokkal egyszerűbb volt, mint az alacsonyan képzetteké, mert többségük folyamatosan kapcsolatban maradt a korábbi munkaadójával. A munkába állásukat tovább segítette, hogy az új munkakörükben a külföldön megszerzett tudásukat (például vezetői készségek, új technológiák ismerete) sikeresen tudták alkalmazni, és általában szakmai előléptetésben is részesültek. A döntéshozatalukban a családi – más csoportoknál inkább külső kényszerként jelentkező – tényezők nem voltak meghatározóak.

Összegzés

A népesség vándorlása, a vándorlási folyamat jellege és intenzitása egyre jelentősebbé és összetettebbé vált a 20. század végére. A sokáig érdemben nem vizsgált visszavándorlás jelentősége egyre nő. A térben és időben komplexebbé váló népességmozgási fázisok hatásai sokféleképpen befolyásolhatják az érintett egyének és a különböző térségek adottságait és jellemzőit.

Tanulmányunkban Sussman identitásváltozási modellje segítségével értelmeztük az identitásváltozás szerepét, az el- és visszavándorlás egyéni motivációit és jellemzőit a hazatérés szempontjából, a magyarországi visszatérők körében. Eredményeink szerint az alacsonyan képzett visszatérők kevésbé hatékony munkatapasztalattal tértek haza. Saját visszatérésüket nem tartották annyira sikeresnek, és sok esetben ez motiválta őket az újbóli elvándorlásra. Ezzel ellentétben a magasan képzett elvándorlók sokkal több, a munkaerőpiacon hatékonyabbnak számító munkatapasztalattal, új képességekkel és tudással tértek vissza, amit ők sikeresebben éltek meg. A kivándorlás előtti, alatti és a hazatérés utáni identitás és annak változási folyamatai, illetve a képzettségi szint és a családi állapot alapján a Sussman-modell – más országok esetében kimutatott – négy fő csoportja a mintánkban szereplő magyar visszatérők esetében is elhatárolható.

E csoportokat eltérő adottságaik alapján célszerű lenne jobban elkülöníteni a jövőbeli nemzeti fejlesztési politikában, programokban és intézkedésekben. Például ez utóbbiaknak a jelenleginél jobban kellene összpontosítaniuk a sikeres, részben külföldi identitását és kapcsolatait jobban megtartó csoportok adottságaiban és kapcsolati tőkéjében rejlő lehetőségekre. Egyes csoportoknál viszont számolni kell az egyé-

nek által észlelt visszailleszkedési problémákkal, ez pedig ismételt – feltehetőleg leginkább a szülőföld „taszító tényezői” által meghatározott – elvándorlást válthat ki. A cirkulációs vándorlás korunk egyik növekvő jelentőségű térfolyamata, viszont az (említett okokra visszavezethető) ismételt kivándorlás mértékét célszerű lenne csökkenteni.

IRODALOM

- BARCEVIČIUS, E.–IGLICKA, K.–REPEČKAITĚ, D.–ŽVALIONYTĚ, D. (2012): *Labour mobility within the EU: The impact of return migration* Eurofund, Dublin.
- BERRY, J. W. (1997): Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied psychology* 46 (1): 5–34.
- BLASKÓ, ZS.–FAZEKAS, K. (2016): *Munkaerőpiaci tükör* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- BLASKÓ, ZS.–GÖDRI, I. (2016): A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele In: BLASKÓ, ZS.–FAZEKAS, K. 2016: *Munkaerőpiaci tükör* pp. 59–67., MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- BODNÁR, K.–SZABÓ, L. T. (2014): A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra *MNB-tanulmányok* 114. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- BOROS, L.–HEGEDŰS, G. (2016): European National Policies Aimed at Stimulating Return Migration In: NADLER, R.–KOVÁCS, Z.–GLORIUS, B.–LANG, T. (eds.): *Return migration and regional development in Europe: mobility against the stream* pp. 333–357., Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- BOROS, L.–PÁL, V. (2016): A magyarországi orvosi migráció néhány jellemzője *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* 13 (1): 64–72.
- BOROS, L.–HEGEDŰS, G.–LADOS, G.–KOVÁCS, Z. (2013): Kivándorlás okozta társadalmi és gazdasági problémák kezelése Kelet-Közép-Európában *A Falu* 28. (4): 21–32.
- CASSARINO, J.-P. (2004): Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited *International Journal on Multicultural Societies* 6 (2): 253–279.
- CONWAY, D.–POTTER, R. B. (2009): Return of the ‘Next Generations’: Transnational Mobilities, Family Demographics and Experiences, Multi-Local Spaces In: CONWAY, D.–POTTER, R. B. (eds.): *Return Migration of the Next Generations: 21st Century Transnational Mobility* pp. 236–237., Ashgate, Farnham.
- DE HAAS, H. (2010): Migration and development: a theoretical perspective *International migration review* 44 (1): 227–264.
- EGEDY, T.–KOVÁCS, Z. (2011): Budapest as a destination of migration: the view of transnational creative workers *Hungarian Geographical Bulletin* 60 (2): 162–168.
- FASSMANN, H.–MUSIL, E.–BAUER, R.–MELEGH, A.–GRUBER, K. (2014): Longer-Term Demographic Dynamics in South-East Europe: Convergent, Divergent and Delayed Development Paths *Central and Eastern European Migration Review* 3 (2): 150–172.
- GELLÉR-LUKÁCS, É.–TÖTTÖS, Á.–ILLÉS, S. (2016): Free movement of people and the Brexit *Hungarian Geographical Bulletin* 65 (4): 421–432.

- GLASER, W. A.–HABERS, G. C. (1974): The migration and return of professionals *International Migration Review* 8 (2): 227–244.
- GMELCH, G. (1980): Return migration *American Review of Anthropology* 9 (1): 135–159.
- GÖDRI, I. (2015): Nemzetközi vándorlás In: MONOSTORI, J.–ŐRI, P.–SPÉDER, ZS.: *Demográfiai portré 2015* pp. 187–211., KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- HÁRS, Á.–SIMON, D. (2015): A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon. Vizsgálat a munkaerő-felmérés adatai alapján. *Munkagazdaságtani Füzetek* 2., Budapest.
- HEGEDŰS, G.–LADOS, G. (2015): A remigrációval kapcsolatos európai és magyarországi nemzeti politikák elemzése *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* 12 (1): 38–49.
- HORVÁTH, Á. (2016): Visszatérő kivándorlók In: BLASKÓ, ZS.–FAZEKAS, K. 2016: *Munkaerőpiaci tükrök* pp. 109–115., MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- ILLÉS, S. (szerk.) (2009): *Magyarország vonzásában* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- ILLÉS, S. (2015): Circular human mobility in Hungary *Migration Letters* 12 (2): 152–161.
- ILLÉS, S.–KINCSES, Á. (2012): Hungary as receiving country for circulars *Hungarian Geographical Bulletin* 61 (3): 197–218.
- KÁLMÁN, J. (2016): A hazatérést ösztönző közpolitikák Európában In: BLASKÓ, ZS.–FAZEKAS, K. 2016: *Munkaerőpiaci tükrök* pp. 116–120., MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- KINCSES, Á. (2014): Nemzetközi migrációs körkép Magyarországról a 2011-es népszámlálási adatok alapján *Területi Statisztika* 54 (6): 590–605.
- KLAGGE, B.–KLEIN-HITPAß, K. (2007): High-skilled return migration and knowledge-based economic development in regional perspective. Conceptual considerations and the example of Poland *CMR Working Paper*, 19/77
- KLEIN-HITPAß, K. (2016): Return Migrants as Knowledge Brokers and Institutional Innovators: New Theoretical Conceptualisations and the Example of Poland In: NADLER, R.–KOVÁCS, Z.–GLORIUS, B.–LANG, T. (eds.) (2016): *Return migration and regional development in Europe: mobility against the stream* pp. 333–357., Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- KOCSIS, K.–MOLNÁR SANSUM, J.–KREININ, L.–MICHALKÓ, G.–BOTTLIK, ZS.–SZABÓ, B.–BALIZS, D.–VARGA, GY. (2016): Geographical characteristics of contemporary international migration in and into Europe *Hungarian Geographical Bulletin*. 65 (4): 369–390.
- KOVÁCS, Z.–BOROS, L.–HEGEDŰS, G.–LADOS, G. (2013): Returning people to the homeland: Tools and methods supporting remigrants in a European context In: LANG, T. (ed.): *Return Migration in Central Europe: Current trends and an analysis of policies supporting returning migrants* pp. 58–94., Forum ifl. 21. Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig.

- KUNUROGLU, F.–YAGMUR, K.–VAN DE VIJVER, F. J.–KROON, S. (2015): Consequences of Turkish return migration from Western Europe *International Journal of Intercultural Relations* 49: 198–211.
- LADOS, G.–HEGEDŰS, G. (2016): An evaluation of Hungarian return migration *Hungarian Geographical Bulletin* 65 (4): 321–330.
- LADOS, G.–KOVÁCS, Z.–HEGEDŰS, G.–BOROS, L. (2013): Challenges of brain drain and obstacles of return migration on Hungary: an empirical perspective *Berichte Geographie und Landeskunde* 87 (4): 441–458.
- LADOS, G.–HEGEDŰS, G.–KOVÁCS, Z.–BOROS, L. (2015): Oda és vissza – Az elvándorlás hatásainak és a visszavonulás lehetőségeinek értékelése hazánkban In: FÁBIÁN, A.–BERTALAN, L. (szerk.): *Otthon a Kárpát-medencében* pp. 115–136., Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron.
- LANG, T. (ed.) (2013): *Return migration in Central Europe: Current trends and an analysis of policies supporting returning migrants Forum ifl. 21.* Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig.
- LANG, T.–NADLER, R. (eds.) (2014): *Return migration to Central and Eastern Europe – transnational migrants' perspectives and local businesses' needs Forum ifl.23.* Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig.
- L. RÉDEI, M. (2007): *Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- MARTIN, R.–RADU, D. (2012): Return migration: The experience of Eastern Europe *International Migration* 50 (6): 109–128.
- NADLER, R.–KOVÁCS, Z.–GLORIUS, B.–LANG, T. (eds.) (2016): *Return migration and regional development in Europe: mobility against the stream* Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- RÉDEI, M. (2007): Hazautalások Kelet- és Közép-Európába *Statistikai Szemle* 85 (7): 581–601.
- SALT, J. (2003): A nemzetközi vándorlás összetétele és változása Európában *Demográfia* 46 (4): 319–331.
- SIK, E.–SZEITL, B. (2016): Migráció a mai Magyarországról *Educatio* 25 (4): 546–557.
- SINATTI, G.–HORST, C. (2014): Migrants as agents of development *Ethnicities* 1–19.
- SMOLINER, S.–FÖRSCHNER, M.–HOCHGERNER, J.–NOVÁ, J. (2013): Comparative report on re-migration trends in Central and Eastern Europe In: LANG, T. (ed.): *Return Migration in Central Europe: Current trends and an analysis of policies supporting returning migrants Forum ifl. 21.* pp. 11–57., Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig.
- SOPEMI (2008): *International Migration Outlook* OECD, Washington.
- SUSSMAN, N. M. (2011): *Return migration and identity. A global phenomenon, a Hong Kong case* Hong Kong University Press, Hong Kong.
- SZEMÉLYI, L.–CSANÁDI, M. (2011): Some sociological aspects of skilled migration from Hungary *Acta Universitatis Sapientiae, Social Analysis* 1 (1): 27–46.
- VAN HOUTE, M.–DAVIDS, T. (2008): Development and Return Migration: from policy panacea to migrant perspective sustainability *Third World Quarterly* 29 (7): 1411–1429.

VIDA, GY. (2016): A vidéki agglomerációk, agglomerálódó térségek és nagyvárosi településgyűttek versenyképességének sajátosságai In: LENGYEL, I.–NAGY, B. (szerk.): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraparosodása* pp. 204–222., JATEPress Kiadó, Szeged.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

<http://www.re-migrants.eu/>